

KEDVES GYULA
Nemzeti Közszerológati Egyetem

Aetas 39. évf. 2024. 4. szám, 163–171.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.4.163-171

www.aetas.hu

Hadtest vagy sereg, kapitány vagy százados?

Hadttörténelmi fogalmak és jelentéseik az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején

Hadttörténelmi irányultságú doktori disszertációk védésén is előfordul olykor, hogy az oppo-nens kénytelen felhívni a figyelmet alapvető fogalomhasználati problémákra. Nem egyszer elhangzó védekezés ilyenkor a „de erről nem tanultunk”, és az már a jobbik eset, amikor egy kérdés is kiegészíti: „Írtak erről valamit, hol lehet erről olvasni?”

A fogalomhasználati problémák taglalása során az 1848–1849-es szabadságharc hadse-regszervezését is felvázoljuk, hiszen ez adja a keretet az egyébként nagyon száraz fogalom-magyarázathoz. Nem elég azonban ismerni a hadtudomány szakszavait, tisztában kell lenni a fogalmaknak az egyes korszakokban alkalmazható formáival is. Kifejezetten bántó, sajná-latos módon mégis egyre gyakoribb (talán a világhálón olvasható „szakcikkek” hatására?) a modern hadtudomány sok esetben az angolból átvett és nem is mindig helyesen értelme-zett kifejezéseinek használata 19. századi vagy még korábbi események ismertetésénél. Így válnak egyeseknél dandártábornokká honvéd tábornokaink, vagy olyan csapatparancsno-kok, akik nem is tartoztak a tábornoki karba. Hadttörténelmi szakmunkában jelenik meg egy olyan rendfokozat, ami történelmünk egyetlen korszakában sem volt a magyar katonaság rendfokozata!

A helyes fogalomhasználat érdekében érdemes figyelembe venni, hogy a honvédsereg számára, bár önálló fejlődési úton vált a korszak igényeinek megfelelő modern haderővé, a szervezési mintát a császári-királyi hadsereg adta. Annál is inkább, mert vezetői szervezési és vezényleti vonatkozásban egyaránt annak a hadseregnek a tisztjei voltak, s mi több, a hon-védsereg szakmai alapját a cs. k. hadsereg szabadságharcot támogató magyar alakulatai ké-pezték. Ez azonban csak az alapot jelentette, így fontos megkülönböztetni a két haderő had-rendi elemeit, nem is beszélve a beavatkozó orosz cári hadseregről. Magyarán, más és más a hadtest, hadosztály, dandár fogalmak tartalma ezekben a hadseregekben.

Nem csak az egyes korszakokban értelmezhető másképpen egy-egy fogalom, a szabad-ságharc hadseregének szervezése során is változott a tartalom, de leginkább a megnevezés. A fejlesztési irány változása is okozta ezt, de leginkább a magyar katonai szaknyelv kiforrat-lansága. Nem feltétlenül a magyarul nem tudó parancsnokok igénye okozta, hogy a magyar fél katonai levelezése többségében német nyelvű, sokkal inkább az, hogy szabatosabban tud-ták kifejezni magukat, és ami a legfontosabb: a mindenki által azonos értelemben ismert fogalmakkal pontosabban, mert egyértelműen lehetett meghatározni a feladatokat. Jellemző a magyar katonai szaknyelv kiforratlanságára, hogy még 1849 februárjában is a már ismert altábornagy fogalom helyett Henryk Dembiński kinevezési oklevelében hadnagyvezér kife-jezést használtak, de még a kinevezést hírül adó közleményekben is így nevezték meg rend-fokozatát. A fegyverek körében még ennél nagyobb félreértést okozhatott a nem megfelelő fogalom.

A korszak legmodernebb, már kémiai gyújtással működő lőfegyvereinek mindkét alaptípusát alkalmazta a honvédsereg. A fegyvertárakból származó új, a cs. k. hadsereg által is használt fegyverek gyutaccsal működtek, a külföldről beszerzettek többsége csappantyúval. A magyar haderőben az eredeti német kifejezés magyarított torzításával az elsőt cünderes vagy cinderes, néha gyutacsos néven, a másodikat kapszlis vagy csappantyús néven emlegették, ami elvileg egyértelműen meghatározta a típust. Általában, de nem mindig, miután a csappantyús kifejezést a régebbi kovás fegyverektől eltérő kémiai gyújtásúakra is alkalmazták. Ennek az lehet a magyarázata, hogy az utóbbiak *percussion* jelzője az ütésre, csapásra utalt, amivel a kakas kiváltja a gyújtást végző kémiai elegy berobbanását. Tehát ezen az alapon az ilyen modern puskák mind csappantyúsok. A gondot az jelentette, hogy a két típus használata teljesen eltért, egymás töltéseit nem tudták használni, még azonos ürméret esetén sem.

Töltést, nem pedig töltényt! A töltény fogalom használata hibás az elöltöltő lőfegyverek korszakában. A töltény ugyanis magában foglalja a lövedék célba juttatásához szükséges valamennyi elemet: magát a célba csapódó lövedéket, az azt célba juttató gáznyomást kifejtő lőport és a lőportöltetet begyújtó eszközt. Ilyen fém- vagy kartonhüvelybe fogott tárgy csak a hátultöltő puskákhoz készült, ahol a három elem egybeszerelve, lövedék, lőportöltet, iniciáló anyag sorrendben került a töltényűrbe egyetlen kézmozdulattal. Az elöltöltő fegyvereknél a három elem külön-külön került a helyére, nagyon sok kézmozdulattal. Először a lőportöltetet kellett a csőbe szórni, azt követően az akkor még szinte kizárólagosan ólomgolyó formájú lövedéket csőbe tolni a fojtást biztosító anyaggal, majd az egészet jól ledöngölni, a csőfarba tömöríteni a töltővesszővel. De mi robbantja be a lőportöltetet, hogy a kitáguló lőporgázok ereje kirepítse a csőből a golyót? Ez a harmadik elem, aminek a fejlesztése jelentette gyakorlatilag a puskamodernizáció lényegét mintegy háromszázötven éven át a 16–19. században. Ebben az időszakban minden fegyvercső hátulsó részébe oldalról szűk lyukat fúrtak, ami bevezette a gyújtólángot a csőfarban lefojtott lőportöltetbe. Ez volt a gyújtóluk, ami elé a kovás fegyvereknél egy serpenyőt alakítottak ki, amibe a felporzó lőport szórták, hogy azt a lövés kiváltásakor a serpenyőfedél acéltoldatába ütköző kakas kovájának szikrája belobantsa. A gyutacsos puskák serpenyőjét úgy alakították át, hogy a belehelyezett gyutacs fölött egy rugózó ütőszegre csapjon a kakas, így az ütésre robbanó elegy szűrőlángja gyújtotta be a lőportöltetet. A csappantyús fegyvereknél egy szűk csatornájú lökúpot rögzítettek a gyújtólyukba, aminek a tetejére helyezték az iniciáló anyagot tartalmazó csappantyút, amit lökúpaknak is neveztek. Mindezeket figyelembe véve azt gondolom, senki nem tekintheti szőrszálhasogatásnak, ha a szabadságharcos katonaság kezébe töltény helyett töltést adunk. A fegyvertörténeti szakirodalomban már régóta használatos töltés kifejezés alatt olyan papírhengert értünk, amibe a lőporadagot és ólomgolyót töltöttek bele. Ennek a papírhengernek a végét kellett leharapnia a katonának ahhoz, hogy fegyverét meg tudja tölteni.

A töltés elnevezés helyett a német eredeti patron kifejezést is használták, így a tárolására hordozására szolgáló, vállszíjra akasztott bőrtáska korabeli elnevezése patronás volt. A szabadságharcos honvédek fegyverzetének szakszerű megnevezései így kovás, gyutacsos, lökúpakos puskák, illetve töltés és töltéstáska lehet.

Kikből állt a hadsereg? A harcot megvívó katonaságot fegyvernemekbe és csapatnemekbe sorolták, így érdemes ennek alapján rendszerezni. A fegyvernemek a haderő alapvető alkotóelemei. A 19. századi hadseregekben három ilyen volt: a gyalogság, a lovasság és a tüzérség. A fegyvernemek különféle feladatokra kiképzett csapatnemekből álltak. A gyalogság tömegét a sorgyalogság adta, rájuk hárult a csatákban a harc súlya. Az eredeti német elnevezés (*Linién-Infanterie*) jobban kifejezi a lényegét, fő feladatuk vonalban elhelyezkedni a harcrendben. Ott háromsoros vonalakban folytatnak tűzharcot, majd zárt rendben indítanak szurony-

rohamot az ellenfél harcrendjének áttörésére. A honvéd zászlóaljak katonasága is ide tartozott. Speciális feladatok végzésére szervezett csapatnem volt a vadász katonaság. Huzagolt csővel kialakított fegyvereiket ugyan csak lassan lehetett megtölteni, viszont nagyobb távolságra is viszonylag jó találati pontosságot adott. Emiatt harctevékenységük fő eleme a szórványos tűzharc volt, és sokkal inkább nyitott, mintsem zárt rendben alkalmazták őket, többnyire hegyes-völgyes, erdős vagy egyéb módon fedett terepen. Alegységeikből nem képeztek vonalat a harcrendben. A határőr gyalogságnál az előző két csapatnem jellemzői keveredtek, elkülönülésük nem is annyira a feladatuk különbözőségéből, sokkal inkább hadkiegészítésük jellegéből adódott.

A lovasságot a korszak követelményeinek megfelelően nehéz- és könnyűlovasságra osztott öt csapatnem alkotta a cs. k. hadseregben, s mindegyik részt vett a szabadságharc hadműveleteiben, hármuk a magyar oldalon is. Felsorolásuk előtt fontos elosztatni egy újra és újra megjelenő félreértést a nehéz- és könnyűlovasság mibenlétéről. Nem a vértet és egyéb védőeszközzel ellátottságból fakadó fegyverzet és felszerelés súlya a nehézlovasság lényege, s nem ennek hiánya a könnyűlovasságé! Az alkalmazás, illetve a feladat elvégzéséhez kialakított csapatszerkezet, kiképzési forma, harceljárás, végezetül a fegyverzet határozza meg egy lovassági alakulat besorolását. A nehézlovasság alapvető feladata a zárt rendben végrehajtott tömegroham az ellenséges harcrend áttörésére. A könnyűlovasságé minden egyéb lovassági feladat. Nemcsak a számukra legtesthezállobb portyázás vagy üldözés, de a tábor- és menetbiztosítás, felderítés, az ellenséges utánpótlási vonalak elvágása és a saját biztosítása, rajtaütés, vagyis a kifejezetten nagy mobilitást igénylő harcászati eljárások. Miután célszerűtlen a csatarend félig történő áttörésében meghatározni bármilyen lovasságnak a feladatát, és nem lehet félig eldönteni egy csata sorsát, értelmetlen félnehézlovasságról beszélni. A fából vaskarika fogalom használata inkább tudálékosságra (alkalmazója ismeri, hogy könnyebb a szóban forgó csapatnem fegyverzete, de nincs tisztában annak rendeltetésével), mintsem szakértelemre vall, ami ennek ellenére gyakori a dragonyosok kapcsán.

A vértéseket tartották a lovasság elitjének, éppen az ütközet eldöntését is eredményezhető zárt lovasrohamra való elsőrendű képességük miatt. Az erőteljes legényekből és lovakból válogatott csapatnem ilyen irányú specializációja viszont azt eredményezte, hogy más lovassági tevékenységet alig vagy sehogyan sem tudtak ellátni. Ezzel együtt hiányoztak a magyar haderőből, így próbáltak egy ezredet szervezni, de a decemberi kísérlet félbe maradt.

A másik nehézlovassági csapatnem, a dragonyosok a tűzfegyver használatára specializálódtak, ezzel támogatva az áttörésre vezető lovasrohamot. A módszer még kialakulásuk idejéből származott, amikor a vértesekkel együtt mozogva gyakorlatilag lóra ültetett lövészeként lőttek tömegtüzet az áttörés tervezett arcvonalszakaszára. A 19. század derekára már idejét múlta a mozgékonyssággal szemben (csak az orosz lovasság alkalmazta), így a dragonyosok inkább az áttörésen kívüli feladatokra is igénybe vehető nehézlovasság szerepét látták el, mint például a törzsek és parancsnokságok biztosítását, rendfenntartást.

A klasszikus könnyűlovasságot a huszárok jelentették. Elképesztő mozgékonyosságuk mellett kiemelkedő értéküket az adta, hogy a legsokoldalúbban felhasználható katonatípusnak bizonyultak. Emiatt nem jelentett megoldhatatlan gondot a magyar haderő lovasságának egyoldalúsága, az, hogy állománya 95%-a huszár volt. A szerteágazó könnyűlovassági feladatok mellett szükségből még a nehézlovasságot is képesek voltak helyettesíteni, zárt rendben végrehajtott lovasrohamaikkal. Ezért is mondott le a magyar hadvezetés a nagyobb költséget igénylő vértés ezred szervezéséről 1848 decemberében.

A magyar oldalon harcolt egy ezrednyi ulánus is, dzsidával felszerelt lovas. A lengyel légio keretei között ugyan 3 ezredbe szervezték őket, de tévedésre vezethet annak figyelmen kívül

hagyása, hogy ezek csak egy-egy osztály erejének feleltek meg. 1849 nyarán Kazinczy Lajos ezredes állított fel egy magyar dzsida osztályt a Kárpátalján szerveződő seregtestében.

Svalizserek is voltak a honvédseregben, amivel kapcsolatban egy újabb fogalomhasználati probléma merül fel. Ez a csapatnem tulajdonképpen a huszárok nyugat-európai harctereken való megjelenésére adott francia válaszként született meg. Elnevezése is ebből fakadt, a francia *chevaux-legers* kifejezés jelentése: könnyűlovas. Ezért a szakirodalom túlnyomó része a könnyűlovas elnevezéssel határozza meg ezt a huszárokéhoz hasonlatos lószerszámmal, ám eltérő fegyverzetel felszerelt, azokéval azonos feladatkör ellátására kiképzett lovas katonákat. A franciák különben hamar rájöttek, hogy kár kísérletezni, célszerűbb a könnyűlovas feladatok ellátására huszár csapatnemet szervezni. A Habsburg Birodalom viszont éppen ekkor vette át a francia módot, s a 18. század második felében létrehozott ilyen nyugati, mondhatni, franciás könnyűlovasságot, ami tökéletes zsákutcának bizonyult. Arra volt egyedül jó, hogy a Lajtán túli tartományok legényeit is bevonja a könnyűlovasság körébe, de használhatóságuk mindvégig kérdéses maradt. Az 1848–1849-es szabadságharc volt az utolsó háborús alkalmazásuk, a huszárokkal szemben megmutatkozó hátrányok a felosztásukhoz, illetve ulánussá történő átszervezésükhöz vezetett. A magyar oldalon viszont jól teljesítettek, igaz, huszárok között harcolva. Zömük a Magyarországon elhelyezett olasz legénységű 7. (Kress) svalizsér ezred katonája volt, s egy századba szervezve többnyire zárt rendben végrehajtott lovasrohamokkal tűntek ki. Ez magyarázhatja, hogy időnként Kress vérteseikként találkozhatunk velük a tudósításokban, illetve az ezeket alapul vevő szakirodalomban is, de ez ne legyen ok a tévedésre.

De miért svalizsér, s nem könnyűlovas? A korabeli haderő szerkezetét megismerve azt gondolom, hogy nem kell hosszan bizonygatni, milyen logikátlan a könnyűlovasság egyik csapatnemét könnyűlovasnak nevezni. Akkor mi különbözteti meg a többi könnyűlovassági csapatnemtől? A további következtetés még rosszabb: a huszár nem lenne könnyűlovas? Ebben az esetben bátran nyúlhat bárki a szakirodalom felülbírálásához, hiszen van egyértelmű, ráadásul korabeli kifejezés erre a lovas katonára. A magyarnak mindig is megvolt a hajlama az idegen kifejezések magyarosítására, ha nem ment másképp, annak magyarossá torzításával. Így született a francia *chevaux-legers* németes kiejtéséből a mára már alig ismert, de a 19. században általánosan használt magyar svalizsér szavunk. Használjuk bátran!

Hasonló, az idegennyelvű kifejezés kizárólag szó szerinti fordítására koncentráló értelmezési problémák sorába ütközhetünk a csapattestek alegységei kapcsán és az ezeknél alkalmazott rendfokozatok következetlen használatával. A csapatnemek alakulatai általában ezredék voltak, amelyeknek semmi közük nincs az ezerhez, és elsősorban adminisztratív, illetve felszerelési, igazgatási egységként működtek. Létszámuk minden csapatnemnél meghaladta az 1000 főt, ami a Lajtán túli sorgyalogezredeknél vagy az oroszoknál 5000 fölé is emelkedett. Az ezredeket viszont csak zászlóaljanként vetették harcba, még az is kivételesnek számított, ha az alakulat mindegyik zászlóalja egyazon hadosztályban, pláne dandárban tevékenykedett. A honvéd zászlóaljak önálló alakulatok voltak, nem fogták őket ezredkötelekbe, ami jól mutatja a szabadságharc politikai indíttatásait. Az önálló alakulatok alapegységei a századok voltak, s ez a szerkezet határozta meg az altiszti, főtiszti és törzstiszti beosztásokat.

Az altisztek irányították a legénység napi tevékenységét, ellátásukat és közvetlen kiképzésüket. Alapvetően két rendfokozata volt, a káplár (tizedes) a szakaszokhoz és az őrmester a századokhoz beosztott altiszt. A legalacsonyabb rendfokozatnak számító *freiter* (őrvezető) nem volt az altiszti kar tagja, zsoldja a közlegényével volt egyenlő, viszont hosszú szolgálati tapasztalataira vagy különleges képességére (például iskolázottság) tekintettel felmentést kapott a legénységet terhelő közmunka alól, és esetenként önálló feladattal bízták meg. Csak

a gyalogságnál létezett. Szakaszvezető viszont nem létezett ekkor rendfokozatként, a szakirodalomban előforduló erre vonatkozó utalás egy létező beosztás félreértelmzéséből ered. A szakaszhoz tartozó 3 káplár között a rangidős egyúttal a szakasz állományának előjárója is volt, ellenőrizve napi feladataik elvégzését és sorakoztatva a legénységet. A beosztás korabeli magyar kifejezése a szakaszvezér tizedes, de rendfokozata és ehhez tartozó zsoldja azonos volt káplár társaiéval. Őrmesterből századonként kettő volt, más-más feladattal. A legénység felé a legtekintélyesebb altiszt a fegyelemért és a szolgálati rendért felelős rendező (randzsírozó) őrmester volt, aki a kiképzés és a harctevékenység során is közvetlen befolyást gyakorolt a század állományára. A manipuláns őrmester a század ellátásáért felelt, így az élelmezésen túl a felszerelés és a fegyverzet állapota is rajta múlt.

Az alakulat alapvető alegysége a század volt, adminisztratív és taktikai vonatkozásban egyaránt. Szerkezete azonban jócskán eltért a gyalogság és lovasság vonatkozásában. A lovas század ugyanis a cs. k. hadseregben két kompániának nevezett század összevonásával alakult ki svadron (a francia eredetű német *escadron*ból) néven. A gyalogságnál is a *compagnie* elnevezésből alakult ki a magyar század, azonban ott csak a létszám nőtt, a szerkezet változatlan maradt. A századhoz beosztott tisztekből (az állománycsoport korabeli megnevezése főtiszt) emiatt a lovasságnál minden rendfokozatból kettő volt. Az alantos tisztek a századparancsnok alá beosztott rendfokozatúak voltak: a hadnagy, főhadnagy és a másodkapitány. Ez utóbbi csak a lovasságnál létezett, bár a többi fegyvernem is két rendfokozatra osztotta a főtisztok legrangosabbját, amit egyszerűen csak századosnak jelölni – a mai rendfokozati struktúrát alapul véve – súlyos hiba. A korabeli megnevezések ugyanis beosztásaiknak megfelelően határozottan elkülönítik egymástól azokat. A két „századosi” rendfokozat a gyalogságnál azonos, a század parancsnoki beosztását betöltő tiszteket jelöl. A *Hauptmann* főszázados, a *Capitän-Lieutenant* alszázados megnevezése a helyes, ami jelzi, hogy kétféle, a fizetésben is megmutatkozó, bár azonos beosztást betöltő rendfokozatról van szó. Más a helyzet a lovasságnál, ezért ott indokolt más elnevezéssel jelölni az előzőkkel egyenrangú rendfokozatokat, az eredeti megnevezésnek megfelelő módon. A lovas századok parancsnokait a magyarban a 18–19. században következetesen kapitánynak nevezték, nem ritkán még a gyalogos századokét is. Célszerű ezt a megnevezési formát ma is követni. A lovas századok „századosai” nem csak rendfokozatban, de beosztásban is különböztek egymástól. Míg a század parancsnoka, az *Erste* (korábban *Premier*)-*Rittmeister* vezénylő tiszt volt, a *Zweite* (korábban *Second*)-*Rittmeister* beosztott, korabeli megnevezéssel alantos tiszti beosztást látott el. Első, illetve másodkapitány a szakszerű megnevezésük. Az első kapitányt a korban svadronyos kapitánynak hívták, ami tökéletesen utal századparancsnoki beosztására, ennek min-tájára a századkapitány kifejezés használata sem kifogásolható.

A törzstisztek az alakulat parancsnokságát vagy az annak századait összefogó kötelékeket vezényelték. Így az ezred parancsnoka ezredesi rendfokozatot viselt, a 6 századot összefogó gyalogsági zászlóalj, illetve a 2 százados lovassági osztályok élén alezredes vagy őrnagy állt. Az osztály kifejezéssel, illetve annak értelmezésével azonban óvatosan kell bánni. A gyalogságnál is létezett a két századot összefogó osztálykötelék. Míg azonban a lovassági osztály önálló harcászati elem volt (mintegy 400 lovas rohama iszonyú erőt képviselt), a gyalogos osztály csak a zászlóalj harmadát egyesítő ideiglenes harcászati kötelék volt állandó parancsnok nélkül. Bonyolítja a dolgot, hogy a hadműveleti egységet jelentő hadosztályt is ugyanaz a német kifejezés, a *Division* jelöli a korabeli forrásokban, mint az alakulatba tagolt osztályt. Emiatt csodálkozhat rá még hadtörténeti tanulmányban is időnként a lektor lovasezred hadosztályára, ami teljes képtelenség. Ezzel végre eljutottunk a hadműveleti szintre, de előtte szenteljünk még egy bekezdést a tüzérségi fogalmaknak és kifejezéseknek.

A tüzérséget tábori tüzérségre és vártüzérségre tagolták. A cs. k. hadseregben a tábori tüzérséget ezredekben összefogott századok képezték, mint alakulatok, amelyek állományából a hadművelleti igényeknek megfelelően állították össze a kellő számú üteget. A honvédseregben egyenesen az önálló ütegekbe szervezték a tüzérséget, amelyek 8 lövegükkel erősebbek voltak a császáriak 6 löveges ütegénél. Illik figyelembe venni az ütközetek elemzésénél, hogy az orosz ütegek 12 lövegből álltak. A két alkalmazott lövegfajta a hosszabb csövű ágyú és a rövidebb, ám nagyobb űrméretű tarack. A harctéren tehát nem voltak tüzérezredek, csak ütegek. A császári vártüzérséget az erődökbe vagy nagyobb városi helyőrségekbe telepített tüzér különítmények alkották. Magyar oldalon vártüzér ezredbe szervezték a komáromi vártüzérséget, míg a többi erőd saját tüzérszervezetet alakított ki az ismert császári-királyi hadseregbeli mintára. A csapatnem a tábori tüzérségénél nagyobb kaliberű lövegeket használt, amiket a fedett célok megsemmisítésére is képes, meredek röppályán tüzelő mozsarak egészítettek ki. Az ezekből kilőtt lövedékeket nevezték bombának.

Milyen kötelékek végezték a hadműveleteket? Az erre vonatkozó fogalomhasználat a legproblematiszababb, mint azt a fenti példa is mutatja. A haderő 17. század végén elkezdődő hadrendi tagozódása a napóleoni háborúk nyomán alakult ki abban a formájában, ami meghatározta az elkövetkező másfél évszázad európai hadseregeit. Az alakulatokat a vezénylet különböző szintjeinek megfelelő hadművelleti egységekbe tagolták be. Ezáltal dandárokat, hadosztályokat és hadtesteket szerveztek. Ezek a hadrendi elemek azonban más tartalommal bírtak háborúban és mással békében. A cs. k. hadseregben így az 1848–1849-es forradalom kitörésekor nem is voltak hadtestek, csak a hadművelleti területként számon tartott Itáliában. A dandárok és hadosztályok a békehelyőrségeket alkotó, illetve az alárendeltségi területükön beszállásolt alakulatokat fogták össze, kiképzésüket és hadrafoghatóságukat biztosították, hadművelleti irányítás nélkül. Gyakorlatilag csapatokat, illetve parancsnokságokat biztosítottak a hadszíntéren szervezendő seregtestek számára. Felettes szervként a tartományonként vagy régiókban felállított főhadparancsnokságok látták el közvetlen felügyeletüket, a csapatok vezénlyő tábornoka a főhadparancsnok volt.

A birodalmi hadvezetés a „készből gazdálkodhatott” a forradalmi Magyarország alávetésére indított haderő kialakításánál. A tartományaiban elhelyezett hadosztályok és dandárok csapataiból (szükség szerint újonccal is kiegészítve) szervezte meg az 1848 decemberében támadásba lendülő hadseregét, amit hadtestekre, azokat hadosztályokra és dandárokra tagolt. Így a korabeli hadtudományi elvárásokhoz igazodó, a tapasztalatokat figyelembe vevő nagyságú és összetételű hadművelleti egységek jöttek létre. A dandárok rövid idejű önálló működésre voltak képesek, vagy egy kisebb jelentőségű terület tartósabb biztosítására. A hadosztály már több napos önálló tevékenységet is el tudott látni, amire a hadtest már tartósan is képes volt.

A magyar hadsereg megteremtése alulról történt, mert először az alakulatokat kellett megszervezni, magyarán katonát kellett állítani a zászlók alá. Ennek megfelelően „menet közben” alakult ki a szerkezete, s a korabeli reguláris haderő szabályos hadrendi elemei viszonylag későn kristályosodtak ki. Addig meglehetősen kusza az egyes elemek elnevezése, ami azonban nem lehet indok a helyes hadtörténelmi fogalomhasználat mellőzésére. Lássuk hát a folyamatot.

1848 nyarán a Délvidéken kibontakozó szerb felkelés ellen összevont haderő elemeit eleinte táborok alkották, mint a szegedi, majd a verbászi, óbecsei vagy a becskerekai és verseci. (Nem azonos a szerb felkelő erők elemeit alkotó táborokkal, amelyek valóban sáncok mögött kialakított tábori erődítések voltak.) A későbbiek folyamán ezek dandár vagy sereg elnevezést kaptak, függetlenül az egymástól jelentősen eltérő erőjüktől és képességüktől. Valójában

Bácsban és a Bánságban egy-egy hadtest szerveződött, aminek a hadrendi elemeit csak novemberre tudták egységesíteni és kialakítani a nagyjából hasonló erőt képviselő dandárokat, amelyeket hadosztályokba fogtak össze. Az ne okozzon értelmezési zavart, hogy még november 24-én is Bánsági mozduló hadsereg elnevezést használ a megszerkesztett létszám- és elhelyezési kimutatás. A 13 719 fős seregtest létszámát tekintve megfelelt a császári hadtest kívánalmainak, összetétele már kevésbé. A 3 sorgyalogsági zászlóalj és 2 osztály, továbbá a 4 honvéd zászlóalj reguláris erő inkább csak egy hadosztály gyalogságnak felelt meg, amit az állandó és mozgó nemzetőrség és önkéntes csapatok növeltek hadtestnyi méretűvé, kiegészítve másfél ezrednyi lovassággal. Itt érdemes röviden kitérni a nemzetőrségre, mert a különféle típusait valóban nem egyszerű megkülönböztetni egymástól. Helyes megnevezésük pedig elengedhetetlen, mert a hadseregszervezés különféle fázisaihoz kötődve időnként meghatározó szereppel bírtak.

A nemzetőrség kétségtelenül komoly részese a forradalom védelmére szervezett fegyveres erőnek, de valójában nem volt katonaság. Sokkal inkább rendvédelmi testület, akkori megfogalmazás szerint a köz- és vagyonbátorság, vagyis a közbiztonság, a belső rend védelmére. Fegyverzete és kiképzettsége nem is tette alkalmassá komolyabb hadművelleti feladatok ellátására, azonban a szükség kényszere 1848 nyarán mégis hadművelleti területre vitte. Emiatt elindult átalakulása, az egyes alkalmazási területeknek megfelelő tagozódása. A nemzetőrségi törvény alapján felállított testület neve először rendes nemzetőrség lett, miután a törvény biztosította jogi kiskapu felhasználásával került sor az uralkodói hozzájárulás nélküli katonatoborzásra, ezért a honvédek 1848. május végéig önkéntes nemzetőrnek nevezték. A hiányos létszámú sorkatonaság támogatására június végétől az egyes vármegyék nemzetőrségükből 4, ritkábban 6 heti szolgálati időt vállaló s így egymást váltó kontingenseket indítottak el a Délvidékre, ez lett a mozgó nemzetőrség. Itt talán egyértelműbb lenne a korabeli elnevezés helyett a kimozdított nemzetőrség kifejezés használata. Augusztus végétől megjelentek az újabb önkéntes nemzetőrök (az elnevezést először viselő valódi katonaságot akkor már általánosan honvédként ismerték), akikből olyan alakulatokat szerveztek, amelyek már nem néhány heti, hanem tartós, 1 évre vagy akár a „harc végeztéig” is szóló harctéri szolgálatot vállaltak. Ezek döntő része legkésőbb a tavaszi hadjárat során a reguláris katonaság részévé vált, honvéd zászlóaljja alakulva. Lényegüket tekintve addig sem különböztek tőlük, hiszen állományuk jelentős része nem ütötte meg a nemzetőrségbe lépéshez szükséges vagyoni cenzust, így ugyanannak a jogi kiskapunak a segítségével kerültek a nemzetőrök közé, mint a honvédek a zászló alá. A vármegyékben és városokban a törvénynek megfelelő módon szervezett, helyben maradó nemzetőrség szeptembertől az állandó nemzetőrség nevet viselte.

A harcok súlypontja 1848 szeptemberétől a Dunántúlra került, így itt alakult ki a magyar fősereg az ország minden vidékéről folyamatosan beérkező csapatokból. Szabályos hadrendi tagozódása hetekig nem volt, a pákozdi csatában is csak az évszázadok óta alkalmazott, centrumra és szárnyakra, valamint tartalékra osztott harctéri elhelyezésbe sorolták az alakulatokat. Október 3-án került sor az első, már valamilyen hadrendi tagolásra utaló csapatbeosztásra, amikor hadoszlopokba sorolták a 20 000 főnyi haderőt. Ezeknek az egymástól jelentősen eltérő erejű, ideiglenes jelleggel szervezett hadművelleti csoportosításoknak lehetőség szerinti kiegyensúlyozásával hozták létre a Lajtához felvonulva a dandárokat, amelyeket novemberben a délvidéki hadtestekhez hasonlóan hadosztály keretbe helyeztek. Az utóbbiak azonban inkább csak adminisztratív összefogó kapocsként, mintsem hadművelleti egységként működtek. Ebből a szempontból inkább a cs. k. hadsereg békeszervezetű hadosztályaira hasonlítottak. Ezzel kapcsolatban kellő figyelmet nem kapott tény, hogy a magyarországi főhadparancsnokság 6 hadosztályának parancsnokából 3 is teljesítette a magyar kormány uta-

sításait 1848 őszéig, nem kis szolgálatot téve az önvédelmét szervező országnak. A társországoznak nevezett területek főhadparancsnokságai alatt Erdélyben, a Bánságban, Szlavóniában és Horvátországban lévő 6 hadosztály parancsnoka viszont egy kivételével mind aktív vezényletet látott el a Magyarországon harcoló császári hadseregben. Julius Haynau, 1848 májusáig temesvári hadosztályparancsnok egyenesen a legmagasabb beosztásig jutott a szabadságharcot leverő császári erők főparancsnokaként.

A magyar haderő megfelelő hadrendi beosztása csak 1849 februárjában alakult ki, addig a legváltozatosabb elnevezéseket használták a hadrendi fogalmak tetszés szerinti alkalmazásával. A seregtestekbe osztott alakulatok létszáma persze jelentett némi akadályt abban, hogy csekély erővel rendelkező csoportosítást is hadtestnek lehessen nevezni. Ha a parancsnok ilyen esetben a dandár megnevezést kevesellte, a hadosztálytól idegenkedett (ugye, a *Divisio* félreérthetősége miatt), jöhettek a tetszés szerint értelmezhető, tágítható kifejezések, mint a sereg vagy a had. Perczel Mór különösen ötletes volt ezen a téren. Amikor a Muraközt felszabadító dandára az újonnan szervezett alakulatoktól hét zászlóaljat magában foglaló csoportosítássá nőtt, de önálló hadtestet még nem lehetett képezni belőle, csapatait „Mura melléki magyar had” elnevezéssel illette hivatalos levelezésében. 1849 januárjában a Tisza menti védelmi állásból ellentámadást indító, 15 000 főnyire bővülő seregteste már meghaladta egy átlagos magyar hadtest méretét, de a hadsereg fogalmának még nem volt megfelelő tethető, az imponálóan hangzó „Középponti mozgó sereg” nevet adta neki.

Mészáros Lázár hadügyminiszter február 12-i rendelete szerint az időről időre változó összetételű dandárokat már hadművelleti irányítást is végző, állandónak tekintett, ezért sorszámot kapott hadosztályokba csoportosították. Az így létrejött 20 hadosztály jelentős része azonban csak „papíron létező”, inkább szervezési keretet jelentő kreáció volt, mintsem megfelelő ütközésszerű hadművelleti egység. Némelyikük a szabadságharc végéig sem érte el ezt a szintet. Maga a beosztás elsősorban a fővezérlet létrehozását szolgálta, nem vette figyelembe a valós hadszíntéri feltételeket s még kevésbé a követelményeket. Így fordulhatott elő, hogy azonos hadtestbe osztottak két egymástól már a hadművelleti tervezés során elválasztott hadosztályt, vagy az az abszurdum, hogy a Görgei által vezényelt, VII. hadrendi számot kapott feldunai hadtestben egyetlen hadosztályt tartottak nyilván. Görgei hadteste akkor négy kifejezetten erős hadosztályból állt. Ez a felosztás nem is ment át teljes mértékben a gyakorlatba, de a magyar hadrendi tagozódáshoz mégis az alapot adta, és a hadtestek ennek alapján véglegesedtek.

Ettől kezdve a hadtest két-három hadosztályból állt. A hadosztály két dandárból, a VII. hadtestnél kivételesen három dandáros hadosztályok is voltak, miután Görgei feloszlatta március elején Guyon hadosztályát. A dandárok többnyire két-három zászlóaljból és egy ütegből, esetleg egy-két huszárszázadból álltak. Léteztek teljesen vegyes összetételű dandárok is egy gyalogos zászlóalj, hat-nyolc huszár század és egy tüzér üteg összeállításban, valamint lovasdandárok is, amelyek nem haladták meg egy lovas ezred létszámát még a beosztott lovasüteggel együtt sem. Gyakorlati téren a legnagyobb jelentőségű változást Görgei hadügyminiszterként kiadott utasítása hozott, ami egységesítette volna a magyar haderő hadrendi szerkezetét, ha a közvetlen alárendeltségében lévő hadtesteken kívül is végrehajtották volna a benne foglaltakat.

A rendelkezés szerint 10 000 fős hadtestekbe kellett szervezni az alakulatokat, amelyeket két gyalogos és egy lovas hadosztályba osztottak. Az öt zászlóaljból, két ütegből álló gyalogos hadosztályok és a két ezredből, lovasütegből álló lovas hadosztályok csak négy hadtestben alakultak meg. A hadügyminisztériumban továbbra is a februári hadrend alakítgatásával próbálták egységesíteni a magyar haderő szerkezetét, a Görgei vezényletén kívül eső hadszíntereken pedig meg sem próbálták az átszervezést. Ennek oka leginkább az elégtelen

feltételekben keresendő, az átszervezéshez nem állt rendelkezésre elegendő s leginkább megfelelő képzettségű alakulat. A párhuzamosan egymás mellett alkalmazott két szervezési rendszer következtében a hadműveleteket végző 11 hadtestben végül is 34 hadosztály alakult. Ebből 10 gyalogos és 4 lovas hadosztály felelt meg a Görgei-féle szabályozásnak, s volt még ahhoz hasonló 5 gyalogos és egy lovas hadosztály. A fennmaradó 14 hadosztály vegyes összetételű, egymáshoz képest erőben jelentősen különböző hadműveleti egység volt. Az erdélyi hadosztályok különösen eltértek a többitől, miután azok területvédelemre szerveződtek. Mindezek figyelmen kívül hagyása, különös tekintettel arra, hogy a császári dandárok és hadosztályok jóval nagyobb ütközésséggel rendelkeztek, mint magyar megfelelőik, súlyos tévedésekhez vezethet. Orosz viszonylatban még inkább igaz ez, hiszen egy orosz gyalogos hadosztály ereje meghaladta egy magyar hadtestét is!

BIBLIOGRÁFIA

Szakirodalom

- A magyar gyalogság. A magyar gyalogos katona története. Szerkesztette Doromby József és Reé László. Budapest: Reé László Könyvkiadó- és Terjesztővállalat, 1936.
- A magyar huszár. A magyar lovaskatona ezer évének története. Szerkesztette Ajtay Endre, Péczely László és Reé László. Budapest: Reé László kiadása, 1936.
- Borus József: Dembiński fővezérsége és a kápolnai csata. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1973.
- Gelich Rikárd: Magyarország függetlenégi harcza 1848-49-ben. 1–3. kötet. Budapest: Aigner Lajos, 1882–1889.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes. Wien: kais. kön. Hof und Staats-Aerarial-Druckerei, 1848.
- Oreusz, Ivan Ivanovics: Oroszország háborúja a magyarok ellen 1849-ben. Fordította Rosonczy Ildikó. Budapest: Balassi Kiadó, 2003.
- Rüstow, Wilhelm: Az 1848-49-diki magyar hadjárat története. 1–2. kötet. Fordította Vértesi Arnold és Áldor Imre. Pest: Emich Gusztáv, 1866.
- Urbán Aladár: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Budapest: Akadémiai Kiadó 1973.
- Urbán Aladár: *A magyarországi osztrák hadszervezet és a hazánkban állomásozó katonaság 1848 áprilisában*. Hadtörténelmi Közlemények, 10. évf. (1963) 2. sz. 145–169.